

MITTEILUNGEN
DES DEUTSCHEN ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS
ATHENISCHE ABTEILUNG

BAND 124 · 2009

VERLAG PHILIPP VON ZABERN

VI, 498 Seiten mit 181 Abbildungen; 1 Beilage; 54 Schwarzweißtafeln

Herausgeber

Wolf-Dietrich Niemeier und Reinhard Senff
Deutsches Archäologisches Institut Athen
Fidiou 1
GR-10678 Athen

Wissenschaftlicher Beirat

Martin Bentz, Bonn – Emanuele Greco, Athen – Klaus Hallof, Berlin –
Antoine Hermary, Marseille – Wolf Koenigs, München – Robert Laffineur, Liège –
Wolfram Martini, Gießen – Sarah Morris, Los Angeles – Aliki Moustaka, Thessaloniki –
Andrew Stewart, Berkeley

© 2011 by Verlag Philipp von Zabern, Darmstadt/Mainz
ISSN: 0342-1295
ISBN: 978-3-8053-4355-8
Satz: www.wisa-print.de

Druck und Verarbeitung: Verlag Philipp von Zabern, Darmstadt/Mainz
Alle Rechte, insbesondere das Recht der Vervielfältigung und Verbreitung sowie der
Übersetzung, vorbehalten. Kein Teil des Werkes darf in irgendeiner Form durch
Photokopie, Mikrofilm usw. ohne schriftliche Genehmigung des Verlages reproduziert
oder unter Verwendung elektronischer Systeme verarbeitet, vervielfältigt oder
verbreitet werden. Bezüglich Photokopien verweisen wir nachdrücklich auf §§ 53, 54 UrhG.

Printed in Germany by Philipp von Zabern
Printed on fade resistant and archival quality paper (PH7 neutral) · tcf

INHALT

Eleni ZOSI, An unusual vase in the National Archaeological Museum, Athens (Tafeln 1–3, 5 Abbildungen)	1
Aenne OHNESORG, Die Dachterrakotten aus dem Heraion von Samos (Tafeln 4–13, 40 Abbildungen)	19
Aliki MOUSTAKA, Großplastik aus Ton aus dem Heraion von Samos (Tafeln 14–16, 6 Abbildungen)	169
Anna ALEXANDROPOULOU, Die Terrakotten aus den griechischen Grabungen in Olympia (Tafeln 17–28)	187
Elena C. PARTIDA, From hypaethral depots to hypaethral exhibitions. Casting light on architecture and society in 4 th –3 rd cent. B.C. Delphi (Tafeln 29–39, 6 Abbildungen)	273
Perikles CHRISTODOULOU, Priester der ägyptischen Götter in Makedonien (3. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.) (Tafeln 40–47, 4 Abbildungen)	325
Marco CAVALIERI – Simon JUSSERET, Hadrien et la Crète: Le Témoignage des statues cuirassées de Gortyne et de Knossos (Tafeln 48–50, 1 Abbildung)	357
Dimitris GRIGOROPOULOS, Kaiserzeitliche und spätantike Keramik aus Attika in der Sammlung des Deutschen Archäologischen Instituts Athen (Tafeln 51–54, Beilage 1, 125 Abbildungen)	403
Tafeln	

CONTENTS

Eleni ZOSI, An unusual vase in the National Archaeological Museum, Athens (plates 1–3, 5 figures)	1
Aenne OHNESORG, The roof terracottas from the Heraion on Samos (plates 4–13, 40 figures)	19
Aliki MOUSTAKA, Large-format clay figures from the Heraion of Samos (plates 14–16, 6 figures)	169
Anna ALEXANDROPOULOU, The terracottas from the Greek excavations at Olympia (plates 17–28)	187
Elena C. PARTIDA, From hypaethral depots to hypaethral exhibitions. Casting light on architecture and society in 4 th –3 rd cent. B.C. Delphi (plates 29–39, 6 figures)	273
Perikles CHRISTODOULOU, Priests of the Egyptian gods in Macedonia (3 rd c. BC – 3 rd c. AD) (plates 40–47, 4 figures)	325
Marco CAVALIERI – Simon JUSSERET, Hadrian and Crete: The meaning of the cuirassed statues from Gortyn and Knossos (plates 48–50, 1 figure)	357
Dimitris GRIGOROPOULOS, Roman and Late Antique pottery from Attica in the Collection of the German Archaeological Institute Athens (plates 51–54, map 1, 125 figures)	403
Plates	

AN UNUSUAL VASE IN THE NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM, ATHENS

(With plates 1–3, 5 figures)

Abstract: In 2001, a clay kernos has come into the possession of the National Archaeological Museum along with other ancient artefacts. It was registered in the catalogues of the Vase Collection and has been given the inventory number NAM 29273. Its provenance and the circumstances of its finding are unknown.

The fabric of the kernos is orange and coarse-grained, with several inclusions and the glaze, flaked in places, ranges from black to brown-black. The kernos consists of both wheel-made and hand-made parts. A horizontal, hollow, ring body is set on three black-glazed, almost conical feet of unequal height. An arched strap handle is attached to the ring. The basket handle divides the ring into two semicircles: one of these semicircles has attached on it three miniature vessels without bottoms: a hydria, a double kalathos and a jug. The other semicircle has two modelled birds on either side of the zoomorphic spout. The presence of decorative motifs found in Cretan pottery and the form of the zoomorphic spout suggest that the kernos should be dated to the early phase of Protogeometric B period (850–820 B.C.) and point to Crete as the most likely provenance, where it may be adding an important example to the unity of Cretan pottery and inspiration.

Keywords: Kernos; bird-shaped askoi; zoomorphic spout; miniature vessels; Protogeometric B Period (850–820 B.C.).

Περίληψη: Ένα ασυνήθιστο αγγείο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Το 2001 μαζί με άλλα αρχαία αντικείμενα περιήλθε στην κατοχή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ένας πήλινος κέρνος που καταγράφηκε στα ευρετήρια του Μουσείου με αρ. ευρ. 29273. Τόσο η προέλευσή του όσο και οι συνθήκες εύρεσης είναι άγνωστες. Για την κατασκευή του έχει χρησιμοποιηθεί πορτοκαλόχρωμος, χονδρόκοκκος πηλός με αρκετά εγκλείσματα και για τη διακόσμηση καστανομέλανο γάνωμα που έχει κατά τόπους απολεπιστεί.

Ως προς την κατασκευή του αποτελείται από τροχήλατα και χειροποίητα μέρη. Σε τρία ολόβαφα ανισούψή πόδια, σχεδόν κωνικά, στηρίζεται δακτυλιόσχημη στεφάνη, κοίλη εσωτερικά, στην οποία προσφύνεται τοξειδώς ταινιωτή λαβή. Η γεφυρωτή λαβή διαιρεί σε δύο ημικύκλια τη στεφάνη από τα οποία το ένα φέρει τρία αγγεία χωρίς πυθμένα: μία υδρίσκη, ένα διπλό καλαθοειδές αγγείο και μία πρόχον. Το άλλο ήμισυ φέρει δύο πτηνά εκατέρωθεν ζωόμορφης προχοής.

Η παρουσία και η προτίμηση διακοσμητικών θεμάτων που απαντώνται στην κρητική κεραμική και βεβαίως η μορφή της ζωόμορφης προχοΐς μας ωθούν να στραφούμε προς την Κρήτη ως τον πιθανότερο τόπο προέλευσης του κέρνου και συνηγορούν στη χρονολόγηση του κατά την πρώιμη ΠΡΓΒ (850–820 π.Χ.) περίοδο προσθέτοντας έτσι ένα ακόμα σημαντικό παράδειγμα στην ενότητα της κρητικής κεραμικής και έμπνευσης.

Λέξεις κλειδιά: Κέρνος. Πτηνόμορφοι ασκοί. Ζωόμορφη προχοή. Μικκύλα αγγεία. Πρωτογεωμετρική Β περίοδος (850–820 π.Χ.).

DIE DACHTERRAKOTTEN AUS DEM HERAION VON SAMOS

(Mit Tafeln 4–13, 40 Abbildungen)

Zusammenfassung: Das Ziel der Aufnahme aller verfügbaren Reste von Dachziegeln aus dem Heraion von Samos war, sie in zusammengehörige Dachkomplexe zu scheiden und diese nach Möglichkeit bestimmten Bauten zuzuweisen.

Die Fragmente und wenigen vollständigen Dachziegel wurde nach Größe, soweit festzustellen, nach technischen Kriterien wie Art der Verfalzung und nach Tonfarben in Gruppen geordnet. Daraus ergaben sich 5 bis 7 lakonische Dächer und 8 oder 9 korinthische Dächer, die alle in archaischer Zeit entstanden, wobei die lakonischen die typologisch älteren sind.

Die lakonischen Dächer 1., 2. und 4. dürften schon im 7.Jh. hergestellt worden sein, vielleicht auch das 3. Dach; die übrigen lakonischen Dächer im 6.Jh. Das älteste korinthische Dach (8.) entstand an der Wende vom 7. zum 6.Jh. und war weiß(lich) bemalt; alle anderen korinthischen Dächer wurden im Laufe des 6.Jhs. gefertigt.

Die Zuweisung der auch mit plastischen Stirnziegeln ausgestatteten korinthischen Dächer 1., 2., 4. und vielleicht 6. an den ersten (und zweiten?) Dipteros der Hera, den Südbau und den Nordbau bleibt bestehen. Das fein ausgebildete 7., ›weiße‹ Dach könnte ein Ersatzdach für den Hekatomedos II gewesen sein, der ursprünglich möglicherweise mit dem 3. lakonischen Dach gedeckt war. Das 1. lakonische Dach könnte auf seinem Vorgänger, Hekatomedos I a, gelegen haben, das 2. vielleicht auf der Südhalde. Die übrigen lakonischen Dächer sind auf Hallenanlagen zu verteilen, die übrigen korinthischen Dächer wahrscheinlich auf ›Schatzhäuser‹.

Von keinem der archaischen Dächer wurden Fragmente einer Giebelsima gefunden, aber auch keine Walm-Dachziegel, so daß für das samische Heraion bisher nur Satteldächer zu belegen sind. Fragmente von Scheibenakroteren konnten dem 3. und dem 7. (?) lakonischen Dach sowie evtl. dem 1. und dem 3. korintischen Dach zugewiesen werden; die Reste von Springen bildeten die Eckakrotere des ersten Dipteros.

Neben diesen Dachkomplexen des 7. und 6.Jhs. gibt es einige spätklassische/hellenistische und kaiserzeitliche korinthische Dachziegel und schlichte lakonische Dachziegel aus byzantinischer Zeit. Auch die im Heraion gefundenen Ziegelstempel, alle ebenfalls erst spätklassisch/hellenistisch oder kaiserzeitlich, wurden dokumentiert.

Schlagwörter: Samos, Heraion; Dachterrakotten; lakonische Dachziegel; korinthische Dachziegel; Oktionien.

Abstract: The roof terracottas from the Heraion on Samos

The objective of documenting all available remains of roof tiles from the Heraion on Samos was to divide them into individual roof complexes and to assign these, if possible, to particular buildings. The fragments and the few complete roof tiles were sorted into groups according to size, colour of clay and, where they can be ascertained, technical criteria such as the type of interlocking joint. This resulted in 5 to 7 Laconian roofs and 8 or 9 Corinthian roofs, all of them dating from the Archaic period; typologically, the Laconian roofs are the older variety. The Laconian roof nos. 1, 2 and 4 were probably constructed in the 7th century; roof no. 3 perhaps was, too. The remaining Laconian roofs date from the 6th century. The oldest Corinthian roof, no. 8, was erected at the turn of the 7th and 6th centuries and was painted (off-)white. All other Corinthian roofs were built in the course of the 6th century. The attribution of the Corinthian roof nos. 1, 2, 4 and perhaps no. 6 – also decorated with plastic antefixes – to the first (and second?) dipteros of Hera, the South Building and the North Building still stands. The finely fashioned white roof, no. 7, could have been a replacement roof for Hekatompedes II, which might originally have been covered by Laconian roof no. 3. Laconian roof no. 1 could have been attached to its precursor, Hekatompedes I a, no. 2 perhaps to the south hall. The remainder of the Laconian roofs should be assigned to hall buildings, the remaining Corinthian roofs probably to ‘treasuries’. In the case of the Archaic roofs, no fragments of a pediment sima were found, nor any hip roof tiles, meaning that only saddleback roofs have been attested so far for the Samian Heraion. Fragments of disc acroteria could be assigned to Laconian roof nos. 3 and 7 (?) and possibly also to Corinthian roof nos. 1 and 3. The remains of the sphinxes formed the corner acroteria of the first dipteros. In addition to these roof complexes from the 7th and 6th centuries there are a few late Classical/Hellenistic and imperial-period Corinthian roof tiles and some simple Laconian roof tiles from the Byzantine period. The tile stamps found in the Heraion, all of which also date from either the late Classical/Hellenistic or the imperial period, were documented as well.

Keywords: Samos, Heraion; roof terracottas; Laconian roof tiles; Corinthian roof tiles; eastern Ionia.

Περίληψη: Τα κεραμίδια από το Ηραίο της Σάμου

Στόχος της αποτύπωσης όλων των διαθέσιμων θραυσμάτων κεραμιδιών που προέρχονται από το Ηραίο της Σάμου ήταν να διαχωριστούν σε συνανήκοντες ομάδες κεραμιδιών οπότε και σε διάκριση στεγών και κατόπιν να αποδοθούν αυτές, όσο ήταν δυνατό, σε συγκεκριμένα κτήρια.

Τα θραύσματα και τα λίγα ακέραια σωζόμενα κεραμίδια ομαδοποιήθηκαν με βάση το μέγεθός τους, όπου αυτό ήταν δυνατό να καθοριστεί, τεχνικά κριτήρια όπως το είδος των εγκοπών που εμφανίζουν, καθώς και σύμφωνα με τα χρώματα του πηλού. Με βάση τα παραπάνω προ-έκυψαν πέντε ως επτά λακωνικές και οκτώ ή εννέα κορινθιακές στέγες, οι οποίες όλες δημιουργήθηκαν την αρχαϊκή εποχή, αν και οι λακωνικές στέγες είναι τυπολογικά αρχαιότερες. Οι λακωνικές στέγες 1., 2. και 4. θα μπορούσαν να έχουν κατασκευαστεί ήδη τον 7^ο αι., πιθανώς και η στέγη 3. Οι υπόλοιπες λακωνικές στέγες ανήκουν στον 6^ο αι. Η αρχαιότερη κορινθιακή στέγη (8.) ανήκει στο πέρασμα από τον 7^ο στον 6^ο αι. και ήταν διακοσμημένη με λευκό επίχρισμα. Οι υπόλοιπες κορινθιακές στέγες παρήχθησαν κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αι. Η απόδοση των κορινθιακών στεγών 1., 2., 4., και πιθανώς 6., που ήταν διακοσμημένες

με πλαστικά διαμορφωμένους ηγεμόνες, στον πρώτο (και δεύτερο;) δίπτερο ναό της Ἡρας, το νότιο και το βόρειο κτήριο εξακολουθεί να υφίσταται. Η επιμελής »λευκή« στέγη 7. θα μπορούσε να αποτελέσει μία στέγη αντικατάστασης για τον Εκατόμπεδο II, που αρχικά έφερε πιθανώς τη λακωνική στέγη 3. Η λακωνική στέγη 1. θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί στον προκάτοχό του, τον Εκατόμπεδο I α, η λακωνική στέγη 2. πιθανώς για τη Νότια Στοά. Οι υπόλοιπες λακωνικές στέγες μπορούν να διανεμηθούν σε στωικά οικοδομήματα, οι υπόλοιπες κορινθιακές στέγες πιθανώς σε »Θησαυρούς«.

Από καμία αρχαϊκή στέγη δεν βρέθηκαν θραύσματα επαετίδος σίμης, αλλά επίσης κανένα κεραμίδι από τετράρικτη στέγη, με αποτέλεσμα να τεκμηριώνονται σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα για το Ήραίο της Σάμου μόνο δίρρηκτες στέγες. Θραύσματα από μεγάλα πήλινα δισκοειδή ακρωτήρια μπορούν να αποδοθούν στις λακωνικές στέγες 3. και 7. (,), καθώς επίσης πιθανώς στις κορινθιακές στέγες 1. και 3. Λείψανα από σφίγγες σχημάτιζαν τα γωνιακά ακρωτήρια του πρώτου Δίπτερου.

Μαζί με αυτές τις στέγες από τον 7^ο και 6^ο αι. υπάρχουν και κάποιες κορινθιακές κεραμώσεις υστεροκλασικές / ελληνιστικές και της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου καθώς και απλές λακωνικές κεραμώσεις από την βυζαντινή περίοδο. Αρχειοθετήθηκαν επίσης όλα τα σφραγίσματα κεραμώσεων από το Ήραίο, τα οποία είναι επίσης υστεροκλασικά / ελληνιστικά ή της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου.

Λέξεις-κλειδιά: Σάμος, Ήραίο. Κεραμώσεις. Λακωνικά κεραμίδια. Κορινθιακά κεραμίδια. Ανατολική Ιωνία.

GROSSPLASTIK AUS TON AUS DEM HERAION VON SAMOS

(Mit Tafeln 14–16, 6 Abbildungen)

Zusammenfassung: In diesem Beitrag werden Bruchstücke von Großplastik aus Ton vorgestellt, die bei den Grabungen im Heraion von Samos gefunden wurden. Es handelt sich zwar nur um wenige Fragmente, die jedoch erkennbar von Figuren stammen, die der ersten Hälfte des 6. Jhs. v. Chr. angehören und von beachtlicher Größe gewesen sind. Im Einzelnen sind dies Fragmente einer oder zweier Sphingen, die vielleicht als Akroterfiguren des Rhoikostempels gedient haben, so wie eines Panthers und wohl eines Löwen, deren ursprüngliche Funktion nicht näher bestimmbar ist. Die Figuren weisen unterschiedliche Ton- und Macharten auf, sodass man einerseits von lokaler Herstellung, andererseits aber auch von korinthischem Import sprechen kann. Damit erweist sich das samische Heraion auch als Fundplatz von Plastik aus Ton, die sonst im ionischen Bereich bislang kaum belegt ist. Darüber hinaus lässt sich das Phänomen der Monumentalität, das von den kolossalen Marmorbildwerken bekannt war, auch an den gleichzeitigen Werken der Tonplastik annehmen.

Schlagwörter: Großplastik aus Ton; Heraion von Samos; Rhoikostempel; Akroter; Archaische Zeit.

Abstract: Large-format clay figures from the Heraion of Samos

This contribution presents fragments of large-format clay figures which were found during excavations in the Heraion of Samos. While the fragments are only few in number, they recognizably come from figures which were made in the first half of the 6th cent. B.C. and are of substantial size. Specifically the fragments belong to one or two sphinxes – perhaps acroterion figures from the Rhoikos temple – as well as to a panther and probably a lion whose original function cannot be established. The figures display differing types of clay and design, and hence one can speak of local production in some cases and of Corinthian imports in others. The Samian temple of Hera has thus proved to be a find-site for clay figures, hardly any evidence of which has been found in the Ionian sphere. Moreover, the phenomenon of monumentality which is known from the colossal marble statues can also be assumed in respect of clay figures from the same period.

Keywords: Large-format clay figures; Heraion of Samos; Rhoikos temple; acroterion; Archaic period.

Περιληψή: Πήλινα γλυπτά μεγάλης κλίμακας από το Ήραίο της Σάμου

Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται τα λιγοστά ως τώρα θραύσματα πήλινων γλυπτών που βρέθηκαν στις ανασκαφές του Ήραίου της Σάμου και χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για σπαράγματα σφίγγας, πάνθηρα και λιονταριού, που στις δύο πρώτες περιπτώσεις τουλάχιστον αναγνωρίζονται πιθανότατα ως αρχιτεκτονικά γλυπτά. Η σφίγγα, η οποία είχε μάλλον και μια πάριση μορφή, αποτελούσε ίσως το πλαϊνό ακρωτήριο του ναού του Ροίκου, όπως άλλωστε είχε υποστηρίξει και ο E. Buschor ενώ για τη μορφή του πάνθηρα μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν. Παρόλη την εξαιρετικά αποσπασματική τους διατήρηση οι μορφές αυτές έχουν ενδιαφέρον τόσο λόγω του εντυπωσιακού τους μεγέθους αλλά και γιατί αποτελούν σπάνια τεκμήρια της ύπαρξης πήλινων γλυπτών στην Ιωνία που κατά τα άλλα μας είναι γνωστά από τα μεγάλα ιερά της Πελοποννήσου και της Κυρίως Ελλάδας. Λόγω της διαφοράς του πηλού και της επεξεργασίας τους είναι μάλλον έργα διαφορετικών εργαστηρίων. Το κολοσικό τους μέγεθος τα διαφοροποιεί από τα περισσότερα αντίστοιχα γνωστά έργα και τα τοποθετεί πλάι στα περίπου σύγχρονα κολοσικά έργα σε μάρμαρο που έχουν γίνει γνωστά από το Ήραίο.

Λέξεις-κλειδιά: Πήλινα γλυπτά. Ήραίον της Σάμου. Ναός Ροίκου. Ακρωτήρια. Αρχαϊκή περίοδος.

DIE TERRAKOTTEN AUS DEN GRIECHISCHEN GRABUNGEN IN OLYMPIA

(Mit Tafeln 17–28)

Στη μνήμη της δασκάλας μου, Ηούς Ζερβονδάκη

Zusammenfassung: Die in der vorliegenden Arbeit veröffentlichten Terrakotten stammen aus den Notgrabungen des griechischen Antikendienstes zum Bau des neuen Museums von Olympia, die zwischen 1959 und 1964 durchgeführt wurden. Es handelt sich um 81 vorwiegend weibliche Figuren, die verschiedene Bildmotive zeigen und die sich chronologisch über die weite Zeitspanne vom 7. bis zum 4.Jh. v.Chr. verteilen. Abgesehen von der Datierung, die anhand von typologischen Parallelen erfolgt, liegt das Schwergewicht der Untersuchung auf der Ikonographie der elischen Terrakotten, wobei auch Fragen zur Deutung nachgegangen werden. Ziel der Arbeit ist es einerseits ein genaues Bild von der Typologie der elischen Koroplastik in Olympia zu gewinnen, andererseits ihre Abhängigkeit von auswärtigen Vorbildern zu zeigen.

Schlagwörter: Olympia; Terrakotten, archaische, klassische; Typologie.

Abstract: The terracottas from the Greek excavations at Olympia

The terracottas published in this contribution originate from the rescue excavation conducted between 1959 and 1964 by the Greek Antiquities Service prior to the building of the new museum at Olympia. The 81 terracottas predominantly consist of female figures, display a variety of typological motifs and chronologically are spread over a wide span from 7th to the 4th cent. B.C.

In addition to dating, which is effected on the basis of typological parallels, the main focus lies on an examination of the iconography of the Elean terracottas, in which questions of interpretation will also be considered. The contribution aims to establish a clear picture of the typology of Elean terracotta figurines in Olympia and to demonstrate their dependency on models from other regions.

Keywords: Olympia; terracottas, Archaic, Classical; typology.

Περίληψη: Τα πήλινα ειδώλια από τις ελληνικές ανασκαφές στην Ολυμπία

Στις αρχές της δεκαετίας του '60, κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο χώρο ανέγερσης του Νέου Μουσείου Ολυμπίας αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός πήλινων ειδωλίων αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Υπερτερούν κυρίως τα γυναι-

κεία ειδώλια διαφόρων εικονογραφικών τύπων ενώ τα ανδρικά και ζωόμορφα παραδείγματα είναι ελάχιστα.

Η μορφολογική εξέταση και η τυπολογική ταξινόμηση των ειδωλίων είναι βασικός στόχος της εργασίας που θίγει και ερμηνευτικά προβλήματα των κοροπλαστικών αναθημάτων. Αποφασιστική σημασία για την καλύτερη προσέγγιση της εικονογραφίας των ειδωλίων από την Ολυμπία έχει η αναγνώριση της εξάρτησής τους από ξένα πρότυπα αλλά και η ανάδειξη των τοπικών ιδιαιτεροτήτων τους.

Λέξεις-κλειδιά: Ολυμπία, πήλινα ειδώλια, αρχαϊκά, κλασικά, τυπολογία.

FROM HYPAETHRAL DEPOTS TO HYPAETHRAL EXHIBITIONS

Casting light on architecture and society in 4th–3rd cent. B.C. Delphi

(With plates 29–39, 6 figures)

Abstract: In the first section of this paper we address Aetolian dedications at Delphi. We juxtapose the ‘bicolumnar’ monuments to ex-votos offered collectively by the Aetolian League. Reference is made to family dedications, as well as to votive pillars and triangular columns. The distinct presence of Aetolian monuments at Delphi reflects the Aetolians’ ascension in military and political history. A study of dispersed votive Ionic elements illuminates the structural history of other buildings, too. The investigation of elements from hypaethral depots and their re-arrangement, according to their source-edifices, allow us to estimate the percentage of original material available for a partial or a complete reconstruction. Small-scale operations of joining and mending help us understand the original form of monuments. The second section of this paper presents a collection of inscriptions regarding the Delphi sanctuary’s human resources, building and financial programs, repairs and maintenance of edifices, the influx of specialized craftsmen and artists. The content and variety of these inscriptions reveal the administration pattern, the civic and religious life, the evolution of institutions, as well as the funding undertaken by the local population.

Keywords: Votive Ionic offerings; bicolumnar monuments; Aetolian memorials; building accounts; Delphi inscriptions.

Περίληψη: Από τους υπαίθριους αποθέτες στις υπαίθριες εκθέσεις: Ρίχνοντας φως στην αρχιτεκτονική και την κοινωνία των Δελφών κατά τον 4^ο-3^ο αι. π.Χ.

Στο πρώτο μέρος της σπονδυλωτής αυτής εργασίας προσεγγίζουμε τα αιτωλικά αναθήματα στους Δελφούς. Με αφορμή το δικιόνιο μορφότυπο των οικογενειακών αιτωλικών αναθημάτων, γίνεται αναφορά σε πεσσούς και τριγωνικούς κίονες – ενδεχομένως μια αιτωλική αρχιτεκτονική επινόηση. Οι Αιτωλοί διακήρυξαν το κύρος τους μέσα από ποικιλόμορφα αναθήματα στον »επιφανέστατο τόπο« του οικουμενικού δελφικού τεμένους. Σχεδιαστικές επιρροές – από και προς τα δικιόνια – αναζητάμε στο Αιγαίο. Η διερεύνηση αναθηματικών ιωνικών στοιχείων διάσπαρτων στους Δελφούς φωτίζει κι άλλα μνημεία, αφού ορισμένα κιονόκρανα που αποδίδονταν στο ναό πλέον συνδέονται με τα αιτωλικά δικιόνια. Η ταξινόμηση και διευθέτηση των υπαίθριων αποθετών ευνοεί τον υπολογισμό του σωζόμενου

αυθεντικού δομικού υλικού που θα επέτρεπε μια αποκατάσταση. Ήδη, μικρές ανατάξεις και συναρμογές βοηθούν να αντιληφθούμε την αρχική μορφή κάποιων μνημείων. Ο δεύτερος ιστός της μελέτης μας εκτυλίσσεται σε στοά του Μουσείου Δελφών, όπου εκθέτουμε συλλογή επιγραφών. Ξεκινώντας από έμμετρους ύμνους, αναφορά στο ιερατείο και το προσωπικό του μαντείου, τιμητικά ψηφίσματα εκχώρησης προνομίων, παρουσιάζουμε επίσης υπογραφές καλλιτεχνών, κείμενα με πληροφορίες για το σύστημα διοίκησης, την πολιτειακή, θρησκευτική και θεσμική ζωή (απελευθερώσεις δούλων), το οικονομικό και εργοταξιακό πρόγραμμα του ιερού (επισκευές και συντήρηση κτιρίων), την ανάπτυξη λογιστικού συστήματος (απολογισμό δαπανών, είσπραξη προστίμου). Οι αναφορές είναι επώνυμες, αρθρώνοντας την προσωπογραφία της αρχαιότητας. Μια αγωνιστική επιγραφή, η λίστα των θεωροδόκων, χαρτογραφεί λεκτικά τον αρχαίο κόσμο. Τέλος, μας απασχολεί το αρχιτεκτονικό πλαίσιο ορισμένων ενεπίγραφων λίθων, σε αρχική ή δευτερογενή χρήση. Στο ανεκτίμητο αρχείο που συνιστούν οι οικοδομικοί λογαριασμοί εντυπωσιάζει η πρόσκληση εξειδικευμένων τεχνιτών απ' όλη την Ελλάδα αλλά, κυρίως, η οικονομική ευρωστία των Δελφιωτών, που προκύπτει εμμέσως και από τα κτερίσματά τους.

Λέξεις-κλειδιά: Αφιερώματα ιωνικού ρυθμού. Δικιόνια μνημεία. Αιτωλικές αναθέσεις. Οικοδομικοί λογαριασμοί. Επιγραφές Δελφών.

PRIESTER DER ÄGYPTISCHEN GÖTTER IN MAKEDONIEN

(3. JH. V. CHR. – 3. JH. N. CHR.)

(Mit Tafeln 40–47, 4 Abbildungen)

Zusammenfassung: Der Kult der ägyptischen Götter in Griechenland beschäftigt heute immer mehr die Forschung. Das Thema hat viele Aspekte, und es ist festzustellen, dass ein Großteil davon noch nicht gründlich untersucht ist, wie z.B. Fragen zu den Priesterämtern und der damit zusammenhängenden Kulttopographie. Inschriftliche Hinweise auf Priester der ägyptischen Götter in Makedonien sind bis jetzt in Philippi, Amphipolis, Palaiokastro bei Terpni (Nigrita), Anthemous, Thessaloniki, Dion, Beroia und Stobi entdeckt worden und reichen – vom Anfang des 3. Jhs. v. Chr. bis in die Mitte des 3. Jhs. n. Chr. – über einen Zeitraum von sechs Jahrhunderten. Priesternamen sind hauptsächlich in Votivinschriften neben den Weihenden erwähnt, wobei die Priester selbst öfters die Weihenden waren. Dieses Material, das außerhalb von Thessaloniki spärlich ist, gibt Informationen sowohl über die Rolle der Priester in den Heiligtümern und im Bereich der Städte als auch über die Organisation der Kulte.

Schlagwörter: Priester; ägyptische Götter; Isis; Sarapis; Makedonien.

Abstract: Priests of the Egyptian gods in Macedonia (3rd c. BC – 3rd c. AD)

The cult of the Egyptian gods in Greece has emerged as a compelling subject in recent years. It is also a multi-faceted subject, its various facets still awaiting further study, as is the case with questions of cult topography in relation to the priests. So far, inscriptional evidence about priests of the Egyptian gods in Macedonia has come from Philippi, Amphipolis, Palaiokastro at Terpni (Nigrita), Anthemous, Thessaloniki, Dion, Beroia and Stobi and covers a timespan of six centuries from the very beginning of the 3rd century BC to the middle of the 3rd century AD. Names of priests are mainly mentioned in inscriptions accompanying votive offerings, either by the faithful, or by the priests themselves. An overview of this material, which is rather scant except in the case of Thessaloniki, offers information on the role played by the priests in the sanctuaries and within the cities and on the organisation of the cults in general.

Keywords: Priests; Egyptian Gods; Isis; Sarapis; Macedonia.

Περίληψη: Ιερείς των Αιγυπτίων θεών στη Μακεδονία (3^{ος} αι. π.Χ. – 3^{ος} αι. μ.Χ.)

Η λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων στην Ελλάδα κινεί όλο και περισσότερο το ενδιαφέ-

ρον των ερευνητών· αποτελεί θέμα πολύπλευρο, ποικίλες όψεις του οποίου δεν έχουν ακόμη μελετηθεί εις βάθος, όπως η κατά τόπους δράση των ιερέων. Όσον αφορά τη Μακεδονία, οι μέχρι σήμερα επιγραφικές μαρτυρίες για ιερείς των Αιγυπτίων θεών προέρχονται από τους Φιλίππους, την Αμφίπολη, το Παλαιόκαστρο της Τερπνής (δήμος Νιγρίτας), τον Ανθεμούντα, τη Θεσσαλονίκη, το Δίον, τη Βέροια και τους Στόβους, και καλύπτουν χρονικό διάστημα έξι αιώνων, από τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., έως τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. Ονόματα ιερέων μνημονεύονται κυρίως σε αναθηματικές επιγραφές των πιστών ή των ίδιων των ιερέων. Η μελέτη και σύγκριση του υλικού αυτού που, εκτός από την περίπτωση της Θεσσαλονίκης, είναι μάλλον λιγόστο, μας παρέχει πληροφορίες για τον ρόλο των ιερέων, για την θέση του ιερατείου στις πόλεις και για την οργάνωση της λατρείας και των ιερών γενικότερα.

Λέξεις-κλειδιά: Ιερείς. Αιγύπτιοι θεοί. Ίσις. Σάραπις. Μακεδονία.

HADRIEN ET LA CRÈTE: LE TÉMOIGNAGE DES STATUES CUIRASSÉES DE GORTYNE ET DE KNOSSOS

(Avec planches 48–50, 1 figure)

Résumé: Le processus de romanisation en Crète est abordé par l'intermédiaire d'une analyse iconographique et iconologique de deux statues cuirassées attribuées à l'empereur Hadrien, l'une découverte à Gortyne, l'autre à Knossos. La confrontation de cette analyse avec les contextes archéologique, épigraphique et historique des deux principales *poleis* crétoises permet de jeter un éclairage nouveau sur la réception de la politique de l'empereur en Crète, connaît plus de statues cuirassées d'Hadrien que dans aucune autre région de l'Empire oriental. À Gortyne, capitale provinciale et membre du *Panbellenion*, la statue cuirassée semble ainsi honorer le compromis culturel incarné par Hadrien, à la fois respectueux des traditions et propagateur de l'hellénisme. À Knossos, unique colonie crétoise, la statue de l'empereur exalte quant à elle la facette conservatrice et traditionaliste du *princeps*. Un passé de résistance à Rome, ainsi que l'attrait de nouvelles perspectives économiques offertes par l'Empire, semblent refléter les choix iconographiques de la statue de Knossos.

Mots clés: Crète; Gortyne; Knossos; Hadrien; cuirasse.

Abstract: Hadrian and Crete: The meaning of the cuirassed statues from Gortyn and Knossos

The romanization process in Crete is approached through an iconographic and iconological analysis of two cuirassed statues, both representing the emperor Hadrian. The first one was discovered in Gortyn, the second one in Knossos. The confrontation of this analysis with the archaeological, historical and epigraphic contexts of the two main Cretan *poleis* sheds new light on the reception of the imperial politics in Crete, which totals more cuirassed statues of Hadrian than any other region of the eastern Empire. At Gortyn, provincial capital and member of the *Panbellenion*, the cuirassed statue seems to honour the cultural compromise embodied by Hadrian, both respectful of the traditions and propagator of Hellenism. At Knossos, the sole Cretan colony, the emperor's statue exalts the conservative and traditionalist facet of the *princeps*. A history of resistance to Rome, as well as the appeal of new economical perspectives offered by the Empire, seems to reflect the iconographic choices pertaining to the Knossos's statue.

Keywords: Crete; Gortyn; Knossos; Hadrian; cuirass.

Περιληψή: Άρθρο: Ο Αδριανός στην Κρήτη. Η ερμηνεία των θωρακοφόρων αγαλμάτων από τη Γόρτυνα και την Κνωσό

Η διαδικασία εκρωμαϊσμού στην Κρήτη προσεγγίζεται μέσω μίας εικονογραφικής και εικονολογικής ανάλυσης δύο θωρακοφόρων αγαλμάτων, τα οποία και απεικονίζουν τον αυτοκράτορα Αδριανό. Το πρώτο βρέθηκε στη Γόρτυνα, το δεύτερο στην Κνωσό. Στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης η νέα έρευνα των αρχαιολογικών, ιστορικών και επιγραφικών δεδομένων των δύο βασικών κρητικών πόλεων ρίχνει νέο φως στην πρόσληψη της αυτοκρατορικής πολιτικής στην Κρήτη, η οποία και μας παρέχει τα περισσότερα θωρακοφόρα αγάλματα του Αδριανού από οποιαδήποτε άλλη περιοχή της ανατολικής αυτοκρατορίας. Στη Γόρτυνα, πρωτεύουσα επαρχίας και μέλος του Πανελλήνιου, φαίνεται ότι το θωρακοφόρο άγαλμα τιμά τον πολιτιστικό συμβιβασμό που εκπροσωπεί ο Αδριανός, τόσο ως σεβάσμιος των παραδόσεων όσο και ως προπαγανδιστής του Ελληνισμού. Στην Κνωσό, τη μοναδική κρητική αποικία, το άγαλμα του αυτοκράτορα εξυμνεί το συντηρητικό και παραδοσιακό πρόσωπο του *princeps*. Το παρελθόν αντίστασης στη Ρώμη όπως επίσης και η προσφυγή σε νέες οικονομικές προοπτικές που προσφέρονταν από την αυτοκρατορία, φαίνονται να αντικατοπτρίζουν τις εικονογραφικές επιλογές που διαγράφονται στο άγαλμα της Κνωσού.

Λέξεις-κλειδιά: Κρήτη. Γόρτυνα. Κνωσός. Αδριανός. Θωρακοφόρος.

KAISERZEITLICHE UND SPÄTANTIKE KERAMIK AUS ATTIKA IN DER SAMMLUNG DES DEUTSCHEN ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS ATHEN

(Mit Tafeln 51–54, Beilage 1, 125 Abbildungen)

Zusammenfassung: Mit Ausnahme des reichen Fundspektrums aus den Großflächengrabungen in der Agora und dem Kerameikos in Athen, sind Keramikfunde der Kaiserzeit und der Spätantike (ca. 1. Jh. v. Chr. – 7. Jh. n. Chr.) aus anderen Fundorten Attikas wenig bekannt bzw. kaum publiziert worden. In der vorliegenden Arbeit werden ca. 400 Keramikfragmente, darunter Tafelgeschirr, Haushalts- bzw. Grobkeramik, Amphoren und Lampen, die sich in der Sammlung des DAI Athen befinden und aus 102 Fundstellen Attikas stammen, zum ersten Mal publiziert und systematisch untersucht. Im beiliegenden Fundkatalog werden 182 diagnostische Scherben sowie 11 Tonlampen attischer Herstellung ohne bekannten Fundort gesondert vorgelegt; in einem weiteren Katalog werden die Fundstellen der Keramikscherben ausführlich aufgelistet. Das Material bietet die Möglichkeit, die schon bestehenden Typologien für Attika zu erweitern, und wirft interessante Fragen über die Produktion und den Gebrauch auf regionaler Ebene auf. Obwohl die Scherben unsystematischen Bodenbegehungen entstammen, erlaubt ihre Untersuchung eine regionsübergreifende Betrachtung der Verbreitung lokaler bzw. regionaler und importierter Keramik sowie der diachronen Tendenzen der Keramikverwendung ebenso wie einen Blick auf die Siedlungsgeschichte und Topographie Attikas während der Kaiserzeit und der Spätantike.

Schlagwörter: Attika; Kaiserzeit; Spätantike; Keramik; Siedlungsgeschichte.

Abstract: Roman and Late Antique pottery from Attica in the Collection of the German Archaeological Institute Athens

With the exception of excavated material from the Athenian Agora and the Kerameikos at Athens, pottery finds of the Roman period and Late Antiquity (1st c. BC – 7th c. AD) from elsewhere in Attica have generally been little studied and/or published. This study discusses approximately 400 vessel fragments, now in the sherd collection of the DAI Athens, including tablewares, coarsewares, amphorae and lamps from 102 findspots across Attica. It is complemented by a detailed catalogue of 182 fragments, a list of the findspots and an appendix presenting a group of 11 Early Roman – Late Antique Attic lamps of unknown provenance in the same collection. On the basis of this material, some new information may be added to the repertory of several pottery

classes of the period in focus, while other fragments contribute significantly to the existing knowledge about regional pottery production and consumption. Despite the fact that these sherds stem largely from unsystematic surface collection, their study complements existing studies about the topography and settlement history of the region in antiquity, while the broad geographical range and chronological span that they cover enable a region-wide insight into the distribution of imported and regional pottery in Attica and its evolution from the Early Empire to Late Antiquity.

Keywords: Attica; Roman imperial period, Late Antiquity; pottery; settlement.

Περίληπση: Κεραμική των αυτοκρατορικών χρόνων και της Ύστερης Αρχαιότητας από την Αττική στη συλλογή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών

Με εξαίρεση το υλικό από τις συστηματικές ανασκαφές της Αγοράς και του Κεραμεικού στην πόλη της Αθήνας, η κεραμική της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου και της Ύστερης Αρχαιότητας από θέσεις της υπόλοιπης Αττικής έχει μελετηθεί σε πολύ περιορισμένη μόνο κλίμακα. Η παρούσα εργασία εξετάζει περίπου 400 όστρακα αγγείων της εποχής αυτής από 102 θέσεις της Αττικής, μεταξύ των οποίων επιτραπέζια και χρηστικά είδη, αμφορείς και λύχνους, που βρίσκονται στη συλλογή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Στον κατάλογο παρουσιάζονται 182 χαρακτηριστικά όστρακα από θέσεις της Αττικής, καθώς επίσης 11 λύχνοι αθηναϊκών εργαστηρίων χωρίς γνωστό τόπο εύρεσης, ενώ παρατίθεται και εκτενής κατάλογος των θέσεων όλων των οστράκων. Το υλικό αυτό εμπλουτίζει, μεταξύ άλλων τα σχετικά τυπολογικά δεδομένα από την Αγορά της Αθήνας και τον Κεραμεικό, συμβάλλοντας στη μεχρι τώρα έρευνα για την τοπική παραγωγή και κατανάλωση της κεραμικής στην Αττική κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους και την Ύστερη Αρχαιότητα. Επιπλέον, παρότι τα όστρακα προέρχονται από μη συστηματική επιφανειακή συλλογή, η γεωγραφική τους κατανομή και το χρονολογικό φάσμα που καλύπτουν επιτρέπουν κάποιες εκτιμήσεις σχετικά με τη διασπορά εισηγμένων τύπων και τοπικών παραγωγών και τη διαχρονική τους εξέλιξη στην Αττική από τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα, παρέχοντας ταυτόχρονα συμπληρωματικές πληροφορίες για την τοπογραφία και την οικιστική ιστορία της περιοχής κατά την περίοδο αυτή.

Λέξεις κλειδιά: Αττική. Αυτοκρατορικοί χρόνοι. Ύστερη Αρχαιότητα. Κεραμική Κατοίκηση.

HINWEISE FÜR AUTOREN

In den *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, werden Beiträge zur Archäologie und Kulturgeschichte Griechenlands von der Vorgeschichte bis in die Spätantike publiziert.

Es gelten die Richtlinien für Publikationen des Deutschen Archäologischen Instituts, die im AA 2005/2, 309–399 und stets aktuell auf der Homepage des DAI unter <www.dainst.org> veröffentlicht sind. Dort finden Sie die allgemeinen Hinweise der Herausgeber zum Begutachtungsverfahren und zu Zitiernormen, außerdem die Anleitungen zur formalen Gestaltung und Abgabe von Manuskripten.

Manuskripte sind spätestens zum 31. Dezember für den Band des darauf folgenden Jahres beim Deutschen Archäologischen Institut Abteilung Athen, Fidiou 1, 10678 Athen einzureichen.

Auskünfte erteilt:

Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Athen
Redaktion
Fidiou 1
GR-10678 Athen
Griechenland
Tel : +30-210-33 07 400
Fax : + 30-210-381 47 62
redaktion@athen.dainst.org

INFORMATION FOR AUTHORS

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung is a journal for the publication of reports on archaeology and cultural history of Greece dating from Prehistory to Late Antiquity.

The guidelines for contributors to publications of the DAI were published in AA 2005/2, 309–399, and are available online at the DAI homepage at <www.dainst.org>. There you will find general information by the publisher on the peer-review process and on citation systems in addition to advice on the formatting and style of manuscripts and their submission.

Manuscripts are to be submitted until the 31st of December for the volume of the following year to the Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Athen, Fidiou 1, 10678 Athen.

Queries should be sent to:

Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Athen
 Redaktion
 Fidiou 1
 GR-10678 Athens
 Greece
 Tel : +30-210-33 07 400
 Fax : + 30-210-381 47 62
 redaktion@athen.dainst.org

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Στο περιοδικό *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Atheneische Abteilung* δημοσιεύονται μελέτες που αφορούν στην αρχαιολογία και ιστορία της τέχνης της Ελλάδας από τους προϊστορικούς χρόνους έως και την ύστερη αρχαιότητα.

Οι οδηγίες για τις δημοσιεύσεις του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου βρίσκονται στο AA 2005/2, 309-399, καθώς και στην ιστοσελίδα του <www.dainst.org>. Εκεί μπορούν οι συγγραφείς να βρουν γενικές πληροφορίες των εκδοτών σχετικά με τις απαιτούμενες γνωμοδοτήσεις και το σύστημα παραπομπών. Επίσης είναι διαθέσιμες οδηγίες για τη γενική μορφή του κειμένου και την παράδοση των χειρογράφων.

Δακτυλογραφημένα χειρόγραφα πρέπει να παραδίδονται (στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Τμήμα Αθηνών, Φειδίου 1, 10678 Αθήνα) το αργότερο έως και την 31η Δεκεμβρίου, ώστε να είναι δυνατή η δημοσίευσή τους στον τόμο της επομένης χρονιάς.

Πληροφορίες:

Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Athen
 Redaktion
 ΦΕΙΔΙΟΥ 1
 GR-10678 ΑΘΗΝΑ
 Τηλ.: +30-210-33 07 400
 Fax : + 30-210-381 47 62
 redaktion@athen.dainst.org